

שבעת העולמות של האדם – המדרש והפסיכולוגיה

שאל סולברג וישראל רוזנסון

הקדמה

כל המצוי באגדות חז"ל ובמדרשייהם זכה, מן הסתם, להתרשם מאבחןוחיהם הפסיכולוגיות הדוקות. ואכן, כמורים ומחנכים וכמנחים ורוחניים של הקהילה ושל העם הפליאו לראות نفس תלמידיהם ולהזכיר. בשימוש בביטוי 'אבחןות פסיכולוגיות' אנו ערים, כמובן, להבהיר שאינו פשוט בין המונח 'פסיכולוגיה' במשמעותה העממית החמורה המקובלת היום בקהילה המדעית, לבין 'פסיכולוגיה' במשמעותה המדעית (פעמים הרבה – מושאלת!). אין אנו יודעים באיזו מידה עמדת בפני חז"ל 'תורת נפש' מסודרת ומוארגנת בדרך שבוניה מזרעה מדעית. ובפשטות, יש לשער כי תיאוריה מדעית מגובשת העונה על מקצת הדרישות המקובלות היום במדע לא عمדה לרשומות, וכן מן הסתם גם לא שאפו לתיאוריה כזו. התיחסות לנפש האדם אינה מתבצעת רק באמצעות כלים מדעיים במושגים של ימינו, ובסתורו של דבר היא כרוכה גם בגישות אחרות לגברי. אדרבה, כפי שנוכל לראות בהמשך, ניתוח ספרותי של טקסט המתיחס לאדם, יכול להיות מקור חשוב לתובנות פסיכולוגיות, שלא תמיד קל להגיע אליהן באמצעות השיטות האובייקטיביות המקובלות. זאת ועוד, הפסיכולוגיה והפסיכותרפיה בנוט ימינו מיחסות לא פעם חשיבות רבה לשימוש במתאפיות ובבדרכם נספהה מהשפה מספקת, כדי להבין את סיפורו חיו של האדם, ולבן שפת המדרש רלוונטיית מואור להבנת הפסיכולוגיה שלנו. כדי להכיר את גישתם של חז"ל בנידון אין לנו אלא לילך ליצירותם. מכיוון שהמונה התיחסות לנפש האדם, ביצירה ובת היקף זו, משמעתו חיפוש אין-סופי בשפע החומר שהותירו לנו חכמיינו, בחרנו להתמקד בסוגרת זו בගירסאותיו השונות של אמר יסורי אחד, שההתיחסות להשתנותה של התנהגות האדם מוצגת בו בצורה ישירה, כשהיא מובעת באמצעות סולם גלים התפתחותי. צורה זו מאפשרת השוואת פשיטה יחסית בין עיקריה של תיאוריה פסיכולוגית מודרנית – תורת אריקסון, לבין עמדתם של חכמי. השוואה זו עומדת ביסוד עבודתנו.

לקצה הנמוך של אותו רצף. ואילו במקרה של הסתגלות קלה וחיבית יותר, ההתנהגות מתקרבת לקצה העליון של הרצף.
בעיקרו המודל נראה כך:

אפיון פסיכולוגי כולל	טווות ההסתגלות	הגדotta השלב (הגילאים הזוגגו) (במקור)
תקווה	תחושה של אמון בסיסי לעומת חוסר אמון בסיסי.	גיל: 0-2 הינקות
רצון	עצמאות לעומת ספיקות ובושה.	גיל: 2-4 הgil הרך
תכליתיות	יוזמה ויצירתיות לעומת רגשי אשמה.	גיל: 4-6 gil הגן
יכולת	חריצות והישגים לעומת רגשי נחיתות.	גיל: 6-12 gil בית הספר
אמנות	זהות מוגדרת לעומת זהות בלתי מוגדרת.	גיל: 12-18 gil התגבשות
אהבה	அந்திமியות לעומת התבודדות.	גיל: 20-40 gil הבגרות
דאגה	הורחות ויזרונות לעומת הסתగות.	גיל: 40-65 gil העמידה
חכמה	שלמות האני לעומת יאוש.	גיל: 65 ומעלה. gil הזקנה

בכל אחד משלבי ההתפתחות מפנה האדם את עיקר התנהגותו לעבר דמות מפתח מסוימת בסביבה. בקבוקים כליליים, המעל הבין-אישי הולך ומתרחבות – החל מהקשר הראשוני בסביבה, בוגרים כליליים, דרך הקשר לאב וליתר בני המשפחה, השכונה, הגן, בית לדמות האמהות בגיל הינקות, דרך הקשר לאב וליתר בני המשפחה והידידים וכו', וכלה, בקשר לכל הספר, חוג החברים ללימודים ולמיצוע, חוג החברים והידידים וכו', וכלה, בקשר לכל האנושות אצל האדם הזקן. כזכור, אריקסון מציין את שני הקצוות של מהלך ההסתגלות. לכן, יש אדם זקן שזכה להציג לתחרשה של שלמות האני, ויש, חיללה, מי שנקלע ליאוש. כפי שנראה בהמשך, מצבו של הזקן מתוואר בצורה דרמטית במיוחד במדרש, והדברים מזכירים קווים בולטים בתיאור של אריקסון.

עניין של חז"ל במאמה שקרוה במהלך חייו של האדם ובשינויים החלים בכל גיל וניל, איןנו מוצטמצם לאוטו מאמר יסודי שישקר וינותח להלן. מוכרים במיוחד הם דבריהם בפרק אבות: "בן חמץ למקרה..." (פ"ה מכ"א). מקור זה מודגש חובות חינוכיות והלכתיות, וגם שינויים מנטליים.¹ להלן נתיחס אליו. מכל מקום, עיקר דינונו יסוב סביבה המדרש על סולם הגילים, שיחתו לשאלות השינויים החלים בחולוף שנותיו של האדם קרובה מאוד לגישה הפסיכולוגית שלו ימינו.

המודל הפסיכולוגי של אריקסון

בספרו *"ילדות וחכירה"*² פיתח אריקסון מודל התפתחותי חשוב, שמטרתו להגדיר את אופיים של שלבי ההתפתחות הנפשית שהאדם עבר במהלך חייו. כללית, אריקסון יוצא מtruth הנחה שכל אדם חי בשלושה עולמות: עולם ביולוגי, עולם פסיכולוגי ועולם חברתי-תרבותי רחב יותר. מובן שקיימת תמיד מערכת מורכבת של יחסי גומלין בין שלושת העולמות הללו.

בכל אחד ממשומות שלבי ההתפתחות שהציג, עומדת האדם, אליבא דאריקסון, בפניו אתגר ההתפתחותי ייחודי, שעמו עליו להתמודד באותה תקופה. לעיתים המתוודות עלולה להיות קשה ומלוחה בקונפליקטים, אך יש גם מצבים בהם צורת התפקיד העשויה להיות קלה יותר, כשהאדם אמנם מצליח להסתגל היטב למצב בו הוא נמצא. לגבי הנושא הנידון חשוב לציין, שהמודל של אריקסון מצביע על כמה סטטיטים הנושאים אופי אוניברסלי, שאינם בהכרח תלויים בסביבה חברתי-תרבותית מסוימת. בראצונו להראות שבנקודות מסוימות קיימת קרבה מפתיעה בין תפיסתו של אריקסון לבין המדרש על סולם הגילים התפתחותי המתיחס לשבעת העולמות של האדם, שיובאו להלן.

המודל עצמו מבוסס על הזיקה בין שלושה פרמטרים: 1. תחום הגיל. 2. טוות ההסתגלות, דהיינו אופי התמודדותו של הילד או האדם המבוגר עם המטלות הצפויות לו באותה תקופה. 3. האפיון הפסיכולוגי המתאים, דהיינו הכוון המרכזי של התנהגותם בתקופה הנידונה. כפי שנראה בהמשך, מציג אריקסון תמיד את מהלך ההסתגלות הצפוי על פני רצף בין שני קצוות. כאשר מתחוורים קשיים בהסתגלות, התפקידו נראה קרוב יותר

¹ דין זהה ראה: י"ד גילת, פרקים בהשלהות ההלכה, רמת-גן תשנ"ב, עמ' 19-31.

² אריקסון, ילדות וחכירה, תל אביב 1960. המודל נידון בתרור הרכה בטפו של שי סולברג, הפסיכולוגיה של הילד והמתבגר: מבוא לפסיכולוגיה ההתפתחותית, ירושלים תשנ"ד, עמ' 8-14.

מדרשי שבעה עולמות

הנitudes המדרשי שיוצע להלן מtabסס על שתי גרסאות של המדרש בדבר 'שבעת העולמות של האדם'. האחת בקהלת ובה, והשנייה בתנומא. כבר בעיון שטחי מתברר כי שני המדרשים יסוד תוכני משותף, והוא הציר לאורכו ניתן לסמן שלבים שונים בחיו של האדם – מהינקות ועד למות. אולם, חurf הדרミון החוכמי הבולט, ניכרים הבדלים גורולים מאד בין שני הגרסאות המצדיקות טיפול ספרותי נפרד. מבחינת עניינו של מאמרנו נודעת לכך חשיבות עקרונית, שכן לדגש הבסיסי של חיי האדם עשויות להיות שונות בណיון.

המאמר בקהלת ובה³ מובא בשם האמורא הארץ-ישראל רבי שמואל בר רב יצחק (דור השלישי), ומיחס לתנא רבי שמואן בן אלעזר. החלוקה הבסיסית של חיי האדם לשלבים היא אף קדומה יחסית. ידועים מאמרים נוספים המצביעים על דומה דומה בהקשרים שונים אם ברכbam במעט.⁴

80 והאמור בתנומא אינו מיוחס לחכם מסוים. הוא מצ庭ן בארכיות, ובהתארשות ריאשונה עליה כי השתמש במקורות נוספים, והרחיב מאור את הדגם הבסיסי של חיי האדם. בשולי ניתוחנו נזכיר גרסה נוספת, המצטיירת בהרחבה נוספת של המדרש בתנומא מותך בית המדרש של ילינעך. להלן שני שתי הגרסאות של המאמר בדבר שבעת העולמות. כדי להקל על הקורא סימנו את הביטויים הזוהים בשתי הגרסאות.

הגדרה במדרש קהילת ובה, א ב

רבי שמואל בר רב יצחק מתנה לו בשם רבי שמואן בן אלעזר:

שבעה הימים שאמר קהילת כנרג שבעה עולמות שארם רואה:
 בן שנה זומה למלך נתון באיסקפרט⁵ והכל מחבקין ומנשקין אותו;
 בן שתיים ושלוש דומה לחיזיר שפושט ידו בביבון;
 בן עשר שנה קופץ בגדי.
 בן עשרים כסוט נהים משפר גרמיה ומחפש איתחת⁶

הדרגה השלישית – מתחילה שנה שנייה ועוד סוף תשיעית. אם היה הנער יודע בטיב כירות או קנית כלהו הרו מושא ומנתנו קיימין, לאחר שהבונתו שלימה. במצב זה נערה שקיבלה גט קבלתה מתגרשת בו. וזה בתנאי שקדש לה הביה כשהיא קתנה ואחר' מסר לה בעלה גט. ואם היה גיליה פחות מזה אין ערך לאחורה גט. במצב זה היה הנער ראוי לרעות [צאן] ובכך כמו שנאמר ונער קטן נהג בם' (ישעה יא, ז). וויאש לאלה למולה בן שכט כמו שנאמר: בן שבע שנים יואש במלכי' (דבריה הימניב, כד א) וויאשיבו בן שנומה.

הדרגה הרביעית – מתחילה שנה עשרית עד שנת אחת עשרה לנערה ושתיים עשרה לנער. אם עברו עכירה שעונשה מיתה תיהרג והוא יוחור בחיים. וכבר מצאו רבים מן הנדרדים בין הדרגה חמישית – שנות שתים עשרה לנערה ושם שלש-עשרה לנער. אם נדרו נדר מן הנדרדים בין שני המזכירים ראיו שנברוך שכלם. אם אמרו ייודעים אלו לשם מי נדרנו' נדרם קיימ. ואם אמרו: אין אנו יודעים לשם נדרנו' בטל נדרם, ואין אנו צרכים לעשות בדיקה כלשהי בגופם. על מצב זה ועל מה שאחריו אמר האל: יאו אסדה אסר בבית אביה בענוריה' (במדבר ל, ד).

הדרגה הששית – מחצי השנה הי"ג לנער, ושנת י"ב כולה לנער, שניהם וראיים בשני מזכירים אלה לחיליצה לגט ולקידוש, וכייצא בהם מדיוני אישות. אם ייבוא שתי שערות יהול עליהם הרוי. אם לאו – לא. על משך זמן זה הקבע המקרא את הבගרות באומרו: שדרם נכוו שערך צמח' (יחזקאל ט, ז). מצב שביעי הוא לאחר י"ב שנה ומחצה לנערה ואחר י"ג שנה לנער. [בוגל זה] תלמים לעילם כל דיני ההורגה בעיני אישות, ממנה וולחם בלא בדיקה, לבד מכיריה קרקע. שאין לה תוקף עד מלאות הם עשרים שנה. [בגיל זה] דהינו עשרים, הוריש האל את הארץ באומרו: 'לאלה חחלק הארץ' (במדבר כו, נ)." (פירוש רב סעדיה גאון בספר שמואל, מהדורות ר' רצחבי, ירושלים תשנ"ח, עמ' ו-ח).

המחברים מודים לרוב היהודיה שבבב. שפהונה את תשמתם ליבורו לפירוש הזה של ר' י"ג.

⁵ מושב כבוד של מלכים. הירושמן, לעיל הערתא.³

³ פירוש המערתי שלו ראה אצל M. Hirshman, Midrash Qohelet: Chapters 1-4 Commentary: (ch.1) and Introduction, The Jewish Theological Seminary of America, Ph.D thesis – 1983, pp.14-15

⁴ עיין גם בספר הקלאלטי של L. Low, Die Lebensalter in der Juedischen Literature, Szegedin,: 1875.

על ביתוי הרעיון בשורת ימי הבניינים, ראה: ר' רצחבי, האדם ופרק-חייו בספרותנו, 'הצופה', ערוץ סוכות תשנ"ט.

לט"ג ישנה מיוחדת היכולת גם התייחסות לכת': הודיעו, שהגדילה היא ודרגות, שהאדם עולה בהן ממצב עד שmagig לגדולה שבהן. וכפי שנמסר לנו במסורת מספן שבע, הראשונה – שכתקמן מגיע למצב, שבו הוא מבריל בין שני חפצים כדוריים שנותנים לו: האחד אגו והשני אבן. ואו הוא משליך מה שאינו מאכל ומהיק במאכל. בכך כבר סייל לעצמו מן השפטם. ובתנאי שבעל המתנה ימסור החפץ ליריו ונמצא שםנו קיבל (אבל אם מוכין לו מתנה לאחר על ידו, אין האחו קונה עד שחגיג ליריו). וקטנה במצב זה אם קידש אותה אדם, וולת אביה, יצאת בלא גט במיאן. ואפשר שכמצב זה אפילו ייאו אינה צריכה, והוא הקובלנה. אבל קידושי אביה תופסן בה, ואפילו היהיה בת יום אחד. והמקרא עשה זכר למצב זה באומרו:

'בטרם ידע הנער מאום ברע ובחוור בטוב' (ישעה ז, ט).
 מיתה ייהרג הוא תינצל. וכן אם אב בגרה כשהיא בಗיל הזה נאשרה על כהן. ובדרך זאת הוא מחלקים לליונים מעשרותם, כאמור הכתוב: 'מלבד התיחסם לזכרים של שלוש שנים ולמעלה' (ברבי הימניב לא טו).

כך מולייכו ומטיילו על כל העולם ומראה לו את הצדיקים ואת הרשעים, ומראה לו הכל... והוליד הוא מונח בمعיו אמו תשעה חדשין...
לבסוף מגיע זמנו לצאת לאויר העולם, מיר בא אותו המלאך ואומר לו באotta שעה: מגיע זמנך לצאת לאויר העולם. והוא אומר לו: למה אתה רוצה להוציאני לאויר העולם? אומר לו המלאך: בני, תדע של כרחך אתה גוץ'ר, וכשכו דע שעיל כרחך אתה נולדת, ועל כרחך אתה מת, ועל כרחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלכי המלכים הקדושים ברוך הוא. ואני רוצה לצאת שם עד שמכהו ומכבה לו את הנר שהיה דלוק על ראשו ומוציאו לאויר העולם בעל כרחו. מיר שוכח התינוק כל מה שראה ביציאתו וכל מה שידעו.
ולמה החינוך בוכה ביציאתו? על שאבד מקום הנחה והרווחה ועל העולם שיצא ממנו.

באotta שעה מתחלפים לו שבעה עולמות

- עולם ראשון דומה למלאך שהכל שואלין בשלומו ומתאוין הכל לראותו, ומחבקין ומנשקין אותו, מפני שהוא בן שנה.
- עולם שני דומה להזיר, שהוא גושם באשפנות, כך הוליד גושם בזוואה שהוא בן שניities.

עולם שלישי דומה לנדי שהוא מפרק לכאן ולכאן במרעה טוב לפני אמו, כך התינוק מתענג לפניו אבי ואמו ופרק לכאן ולכאן, ומשחק והכל שמחים בו, [אימתי, כשהוא בן חמץ].
עולם רביעי, דומה לסוס שהוא הולך בסטריות. ואימתי, כשהגיע על פרקו, כשהוא בן שמונה עשרה. בשם שחותט רץ' ומשבחה, כך הנער משתבח בבחורות.

עולם חמישי דומה לחמור, שנמנחים עליו אווף. כך לבני אדם מנהחים לו אוופו עליו, נתנים לו אש ומלמד בנינים ובנות, וחולק לכאן ולכאן ומביא מזון, ומפרנס לבניו ומכללו, וגונתנים עליו משא והוא מעומס בנינים ובנות. ואימתי, כשהוא בן ארבעים שנה.

עולם ששי, דומה לפלב, שהוא חצוף לכאן ולכאן ונוטל מזה ונוטן זה ואיןו מתחייש.

עולם שביעי, דומה לקוף שנשנתה דמותו מכל הבריות, שואל על כל דבר ודבר, ואוכל ושותה כמו נער, ומשחק כמו תינוק, יושוב לימי מעיגין עליו ומקלין אותו ושונאיו אותו. בדבר אחר. ואפלו בניו ואנשי ביתו מעיגין עליו ומקלין אותו ושונאיו אותו. וכשהוא דובר שום דבר, אומרים לו: הניחו לי, כי הוא נער זוקן. והוא דומה לקוף בכל עניינו ובכל דבריו, ואפלו התינוקות מעיגין עליו ומשחקין בו. ואפלו צפ/or-דרדור יגערחו משנתנו.

בן עשרים כסוס נהים משפר גרמיה ומחפש איתה⁶
ונשא אשה הרי הוא כחמור,
הוליד בנים מעיז פניו ככלב⁷ להביא לחם ומזונות.
הזקן הוא כקוף;
הרא דתימר: בעמי הארץ,
אבל בגין תורה כתיב זהמלך דוד זקן' (מלכים-א, א), אף על פי שהוא זקן – מלך!

הගסה במדרש תנומא, פקדוי ג:

... כתיב: 'ה' בחכמה יסד ארץ' (משל ג יט) ואומר: 'זאמלא אותו רוח אלוהים בחכמה' (שם' לא ג), ללמדך שהמשכן שקול כנגד כל העולם, ובכגד יצירת האדם, שהוא עולם קטן.
כיצד? כשבראו הקב"ה את עולמו, כילד אשה בראו. מה ילוד אשה מתחיל מטבورو ומוחתך לכאן ולכאן לאربעה צדרין, כך התחיל הקב"ה לבראת את עולמו מאבן שתיה בתחילת והמנה הוותת העולם...

ויצירת הוליד ביצירת העולם, כגד יצירת הוליד במעי אמו...
אמר ר' יוחנן, Mai דכתיב: 'יעושא גדרות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר' (איוב ט, י) תדע לך, שכל הנשנות שהיו מן אדם הראשון ושיהיו עד סוף כל העולם, ככל נבראו בששת ימי בראשית. וכולן בגן עדן, וכולן היז במתן תורה... בשעה שבא אדם לשמש עם אשתו, רומי הקב"ה למלאך הממונה על ההרין ושמו לילא. והקב"ה אומר לו: 'ידע שזו הילילה נוצר אדם מזרע פלוני....' מיד רומי הקב"ה למלאך הממונה על הרוחות, ואומר לו: 'הבא לי רוח פלוני שהוא בן עדן שמו פלוני ותוארו כך וכך...' לפי שכל הרוחות שעתידין להיראות, ככל הנבראות מיום שבראו העולם עד שיכלה כל העולם, הם מזומנים לבני אדם, דכתיב מה שהיה כבר נקרא שמו' (קהלת ו, י)... ואחר כך חור המלאך ומכנות הרוחות לתוך מעי אמו.

ומזומנים לו שני מלאכים ושומרין אותו שלא י יצא שם ושלא יפל. ומגניםין אותו שם נר דלוק על ראשיו... ובכנית ורואה מסוף העולם ועד סופו. נוטלו המלאך שם ומוליכו לגן עדן, ומראה לו הצדיקים יושבין בכבוד ועתורתיהם בראשיהם... ואחר בעקבות: "והכלבים עז נפש לא ידעו שבעה" (ישעיהו גו, יא).

6 מיום כסוס, מיפה עצמו ומקש אישת. הירשמן, לעיל העירה 3.
7 בעקבות: "והכלבים עז נפש לא ידעו שבעה" (ישעיהו גו, יא).

שאלות סולברג וישראל רונגן

המתבסס על חלוקה נוקשה של חיי האדם לשבעיות – קבוצות של שבע שנים: "והנה, חוץ מהדברים האמורים, מוכחים באופן ברור מודרך את כוחו המשוכל של המספר שבע – גם גילו בני האדם מן הילדות עד הזקנה, הנמדדים בו [כמספר שבע]...".⁹ מיותר לציין שגם ח'ז"ל דבקו במספר שבע, אך שינויו מעיקר!¹⁰ לא את הרגם הקשייה המושחת על חלוקה סכימטית שיש בה הימצאות לסתמונות גופניים.¹¹ אימצו לבם, אלא דגש גמיש לאין ערוך המתאים יותר לחיו של האדם במציאות. בשולי השואה זו לפילון נציגן כי גם דבריו וגם דבריו ח'ז"ל מכונים לחלוקת הגילים של הוצר. ואולם לדעתנו, אצל פילון מוגש הדבר בצורה חריפה לאין ערוך תוך תוקן התיחסות לסתמיין מן החיצוניים (זקן), וכיולה הולדה (כוח הזורע).¹²

המדרש בקוהרלוּת ובבה מתיחס למתקבש לבייטוי מפתח בספר – 'הבל'. מנקודת ראות דתית, זהו ביטוי טוון וקשה, שיש בו כדי לצייר את חיי האדם כחסרי ממשועות.¹³ וב{return}

מסויים, ניתן להציג את כל ספר קוהרלוּת כהתמודדות עם הנחה זו. פחתת המדרש הקובעת ששבועת ההבלים' באים 'כנגד שבעה העולמות', מפרטת ומוסיפה עצמה וחווית לניסוח התמציתית והפשוט יותר של הכתוב הטוען כי – 'הבל הבל', רוצה לומר, מהו 'הבל'? מה נכלל ב'הבל'? כל חיי האדם על כל שלביהם? בכל זאת, חרב השינויים והגיוון שמקנה הגיל לאדם, ה'ישואה' כל פעם 'ביעולם' אחר, שבעת העולמות הללו נחפסים בעניין קוהרלוּת 'המדרשי' כהבל. לモתר לצין, כי תפיסה זו אינה

ונסכת תקויה רבה באדם ההולך למשעה מהבל להבל.

בהמשך מזכירים שבעת העולמות הללו בקצרה ובתחמיזיות. המזכבים הנידונים בח'י האדם משתקפים בגלילו (בן שנה, בן שתים שלוש, בן עשר, בן עשרים)

⁹ בחמץ' גמnotes הפונקציות של כל קבוצות שנים: "שבעת השנים הראשונה – הר' צמיחת השינויים. בשנייה – היכילת להוציא זועל מלוד'. בשלישית – גדור הזקן. וברביעית – חוספת הכהה. בחמישית רב' – העת לנישואין. בששית – פסגת הבניה. בשביעית – שיפור וחיזוק של שני הדרבים: הדעת והריבור. בשמינית – השלמות בכל אחד מהם. בתשיעית – העדרינות והענוונותו, הוואיל וההפעלה מתרככו ברוכן. ובעשירית – קץ החיים הרצוי, אף על פי שהאברים האורגנניים עודם קיימים. כי הזקנה הארכואה וגיליה להכחיל כל אחד ולדילו" (כתב פילון האלכסנדרוני, על בריאות העולם, מהדורות י'מן ומ' שובה, ירושלים תרצ"ט, עמ' 45-43).

¹⁰ ראה ד"ש ליברמן, חוספה כפושטה ח, עמ' 848-847, ובספרו 'ספריו זוטא', ניו יורק תשכ"ח, עמ' 139-137.

¹¹ כמו אצל פילון, לעיל הערכה.⁹

¹² לעיל הערכה.⁹

¹³ "הבל – מלה זו יוצאת לכמה משמעויות במקרא. עקר הוראתה: הבל הפה, ובהוראה מושאלת: הולך וכלה, כוב וושא, לא יעליל וכור, דבר שאין בו ממש", מ' רוכבו, קוהרלוּת [חפיוש בשדרת דעת מקרא], ירושלים חשל"ד, עמ' א'.

לסוף הגיעו זמנו, בא לו אותו המלאך ואומר לו: תכירני. ואומר לו: הן. ואומר לו: למה אתה לי הום מכל שאר הימים? אומר לו המלאך: כדי להוציאך מן העולם, כי הגיעו זמנך להיפטר. מיד מתחילה בוכה ומשמעו קולו מסוף העולם ועד סופו. ואין הבריות מכירין ולא שומעין את קולו, חוץ מן התרנגול בלבד. ואומר למלאך: הלא כבר הוציאנו משני עולמות והכנסינו בבה העולם. ואומר לו המלאך: והלא כבר אמרתי לך, שעל כריך אתה נוצרת, ועל כריך אתה נולדת, ועל כריך אתה חי, ועל כריך אתה מת, ועל כריך אתה עתיר לחתך דין וחשבון לפני הקדוש ברוך הוא.

ניתוח כללי

נפתח בהערה על אורות השימוש במונח 'עולם', ביטוי המפתח 'עולם' מקנה את מלאו הרוחב החוויתי-תרבותי ואף הדתי, לשלב הנידון בחו"י האדם.⁸ מבט כללי לעולמות הנוכרים כאן מגלת שמדובר בגישה פסיכולוגית פשוטה. לכל גל מאפיינים הקשורים לאתגרים החברתיים והאיישתיים. חשוב לציין כי זה שונה מאוד מוגמים אחרים שרוויזו בעולם וDAO המיציג השקפה רוחנית בעולם היווני, למשל הרגם של פילון האלכסנדרוני,

⁸ ההווארות הרוגיות והנפוצות של 'עולם' במקורות ח'ז"ל הן שתיים. במשמעות גיאוגרפיה, או גיאוגרפיה מושאלת, הכוונה לארץ (מה שמכונה בפיו 'בדור הארץ'), היישוב בכללות, החברה בכללות או המזיאת בכללותה (עולם זהה לעומת עולם הבא). בצדיה מופיעה והזרואה, שיסודה במקרה, של גצה, זמן ארוך מאוד.

בכמה מקומות מצאו את ההווארה של שלבים בח'י אדם. למשל:

"ר' יהושע בן לוי אמר: חמשה פעמים כתוב כאן نفس, כנגד חמשה עולמות שארם ורואה. 'ברכי נפשי את ה' וכל קרבין...' (תהלים קג, א), בשעה ששורי במי אמו. 'ברכי נפשי את ה' וכל תשחחי כל גמולוי' (תהלים קג, ב), בשעה שהוא יוצא מעמי אמו. לא תנשיאן על גל גמוליא טוביה דעכדיית עימך. [=לא תשחחי כל גמול טוב שעשיהם עמר].

'ברכי נפשי את ה' בכל מקומות מஸחות' (תהלים קג, כג), בשעה שהוא עומד על עקימה שלו ויצא מפרקמطا שלו.

'ברכי נפשי את ה' ה' אלהי גורת מאר הור והור לבשת' (תהלים קג, א), בשעה שנפטר לבית עולמו. ואחת לעתיד לבוא, יתומו חטאיהם מן הארץ ורשעים... ברכי נפשי את ה' הלהו' (תהלים לד, לה). ויקרא רב' ד ז, מהר' מרגליות צ-צח.

וכן: "אי' עולמות ראה ר' יירון ור' הוניא. ר' יירון אמר: מלך הדורות וממלך חכם וטפש וחכם. עשיר עני ועשיר... ר' חוניא אמר: הדורות מלך והדורות. טפש חכם וערש. עני עשיר וענין..." (שיר השירים ובה א)

ודומה שישרו בחשווה העקרונית בין חיי האדם לבין עולם במאמר, כי "כל המקדים נפשichert מעליון בעליו קיים עולם מלא" (משנה, סנהדרין פ"ד מ"ה).

ליקוּת הַמֶּלֶךְ' המציג דברים קשים המבטלים את המשמעות של הקיום האנושי, 'דוד' השכיל להיות מלך זקן'. במובין מסוים, מנגדן אכן מדרשנו את כפל המשמעות של זקן' במקרא ובדבריו חז"ל – זקן=חכם, זקן=קשה. והמלך, דוקא המלך רב הכהה הוא המצביע בראוי לחראר את זקן בן תורה כאמור: "מאן מלכי רבנן".¹⁷ מדרשו 'אפוף' האנושי הרואיו לחראר את זקן בן תורה כאמור: "בן שנה דומה למלאך", וסופו במלך – 'אף על אפוא בהדרה של מלכות. תחילתו במלך – 'בן שנה דומה למלאך', כל הולכת ומחזקת של 'МОתר האדם מן הבבמה אין' (קהלת ג, יט).
נעבור לדין בשלבים. המציב של 'מלך' בחיה האדם הוא מצומצם מאד בזמנו, ותויפס

כדי להציג נקדחה זו נאמר כי תחילה הזרקנות אמרו להיות אישור לטענתו של קוחלת בדבר הבהיר המצטבר של הקיום האנושי, משום שמדובר באובדן שליטה גופני וקוגניטיבי ובירידה במעלה עיני הביריות, והנה, ניתן להסביר בטהילך זה על ידי לימוד התורה. אפשר כי ניסוח זה במדרשו מבליית את התפיסה העולה מן הפסוקים הידועים החותמים את הספר בדבר מעין חכמת שערך קוחלת בכיוון של לימוד ויראת שמים,¹⁸ ומעתיקה להשקפה הפשטוה הרווחת אצל חכמים בדבר ערכו האידיאלי של לימוד התורה. זקן, הרי הוא 'קוף', ובפרק הבא נדרן במשמעות הפסיכולוגית של קביעה זו. מכל מקום, מבחינה זו, בסיום כזה של הדרך מתוארת לכארה קביעתו של קוחלה כי יהכל הדבר אצל הקוף, שהוא בעל חיים שלילי אצל חז"ל ותדרミתו נלעגת במיהר.¹⁹ אכן,

ראשית, באה כאן הקדמה ארכומית העמידה את עיקרו של הדיון על יצירת העולם, שמננה נגורת יצירת הולך. אחר כך, מתחאר המדרש את גודלהה של הנשמה טרם הוכנעה לגוף. והוא רעיון המזכיר במידה מה את התפיסה האפלטוןית בדבר האידיאות השמיימות זקן – מלך. גם כאן בולטות ההשוואה בין תחילת המדרש

¹⁷ הביטוי בצוותו זו אינו ידוע במקורות חז"ל. הוא נפוץ בספרות הרבועית, למשל: בית יוסף אורח חיים סימן א' אוות א' שות' הרם"א טמן נה.

¹⁸ פסוקים חשובים בעניין זה הם: "יזירת שהיה קהלה חכם, עד למד דעת את העם ואוזן ותוך תקן של מלכים" (קהלת יב, ט) ואחריו: "...את האלהם ירא ואת מצותו שמר כי זה כל האדם..." (קהלת יב, יג).

הגישה הרואה בפסוקי היסום של קהלה מוקור לחשיבות לימודי תורה עומדת ביסוד מדרשים רבים, למשל: בדורשה המפורשת של ר' אליעזר בן עריה (תוספות סוטה פ"ז י"א) ופיתוחה בקהלה רבה: "בדרשה המפורשת של ר' אליעזר בן עריה (תוספות סוטה פ"ז י"א) ופיתוחה בקהלה רבה: "בדרבונות – כドרבן זה שמכיר את הפהה כדי לחושש וכדי ליתן חיים לבעליה אך דברי תורה מכוונים את לב לומדים מדריכי מיתה לדרכי חיים. ג' שמות נקראו לו: דרכן, מלמד, מרדע. מלמד – שהוא מלמד את הפהה, מרדע – שהוא דעה לפורה, דרכן – שהוא דיר בינה בפהה כדי לחרוש לתלמידה ליתן חיים לבעליה. (קהלת ר'ב, יב, א).

¹⁹ על מערכה של השקפה בדבר קיום קודם הנשמה בטרם לידה דאה: א"א אורבן, חז"ל – אמונה ודעות, חל אביב תשכ"ט, עמ' 211-219.

ובמצבים משפחתיים שונים ('נsha אשה', 'חוליד בניים') ולבסוף מופיעה דמותו של זקן, והתהוויה היא כי המהילך בולו מוביל לא להיות ובאופן בלתי נמנע למצב – זקן. כל זאת, רקע לפסקת הסיום, המعمירה בצורה ניגודית את זקן עם הארץ' לעומת זקן בן תורה, ומוגישה את הפטרון המפתיע המעלה את האפשרות של זקן בן תורה, הסותר את כל המהילך – המדובר על ההתרדרות מהבל הבהיר. ככלית, תחשות האפשרות מחייבת בגין השימוש בסורת בעלי החיים הללו (חויר, גדי, סוס, חמור, כלב, קוף), היוצר תהוויה הולכת ומחזקת של 'МОתר האדם מן הבבמה אין' (קהלת ג, יט).

בעצם רק כאשר 'האדם הצעיר' אינו עושה מאומה – הוא נחון במעטה בשמיים וכולם מחבקים אותו!²⁰ למרבה האירוניה, שלב זה של מלכות שונה מאוד, כפי שנראה להלן, מהמלכות של זקן בן תורה! אחר כן, כשהוא מתחילה לפועל, מצבו משתנה באורח קווטבי. הואמושווה לבעלי חיים, היה אחר חיה, תוך הבלטה הצדדים החיהיים והחיריים שבאדם, עד הסיום –��וף. לבעלי חיים הנמנים כאן חdomית שלילית.²¹ במיוחד בולט הדבר אצל הקוף, שהוא בעל חיים שלילי אצל חז"ל ותדרמיתו נלעגת במיהר.²² אכן, זקן, הרי הוא 'קוף', ובפרק הבא נדרן במשמעות הפסיכולוגית של קביעה זו. מכל מקום, מבחינה זו, בסיום כזה של הדרך מתוארת לכארה קביעתו של קוחלה כי יהכל הכל'. בנקודה זו באה ההפתעה הגדולה. תפיסה זו לא תופסת לגבי قولם: 'הדא דתימר בעמי הארץ', אבל לא 'יבנני תורה'! השקפה זו מתחזקת מאוד על ידי הפסיק הדן בזקנותו של דוד (מלכיס-א, א), שנכח לרדרשה המסימית 'וְהַמֶּלֶךְ דָוד זָקֵן – אֲפָעָל פִי שַׁהְוָא זָקֵן – מלך'. זקן זה מהו זה מילת סיום לא רק למדרש שלנו, אלא במובין מסוים גם מوطו לספר קוחלת כולם, בגין הפסיק העומר, כזכור, בבסיס הדרשה: 'דרבי קוחלה בן דור מלך בירושלים' (קוחלה א, א). הנה, גם בפסוקנו מדריך בידוד' ובמלך', אך בניגוד

¹⁴ נזכר בספרות הפסיכואנליטית מקובל להרגיש את האופי האומニアוטני – הכל-יכול של החוקפה הזאות.

¹⁵ זיבת הארץ אשר תרו אותה' (במדבר יג, ל, ב). וזה הוא שאמר הכתוב כי יש דברים הרבה מרביהם הבלתי גוף או כל אין בו מאכל. ולא עוד אלא שהן מבקשי לאכל, הרעי עליו הוא אומר כי יש דברים הרבה מרבים הרבה הבלתי גוף מה יותר לאדם. (מדרש הגורל, במדבר, עמ' רט).

¹⁶ של הסוס: "פתח רבי... בשם רבי ייבוכ ואמר: אל חיוי כסוס כפדי אין הבין... (קהלים ל, ט). ששה דברים נאמרו בסוס, אוכל הרבה ומוציא קפעה, ואוכב מלחמה, ומואס שנה, ורוחו גסה, ויש אומרים, אף מבקש להרוג בעלי במלחמה. אל-ההיו כסוס כפדי", אמר הקב"ה לישראל, אל תהיו כסוס, כפדי שאין בון בינה. ומה עסוקו של סוס. אם אדם הולך ליתן לו מאכל ויתן עליו חכשtiny, בלם ווקם צאוו ומבטו, וכן הפורד". (מנחומה, כי תצא ח). על ההשוואה העקרונית לבני חיים ראה להלן העשרה 22.

¹⁷ יש לכך דוגמאות רבות. למשל: תנחומה, נה יג.

האובייקטיבי בין העולם הסובייקטיבי בחיי היום יום, בהומה למוטיבים היוצרים המתוירים בפילוסופיה האקזיסטנציאלית. ההבדל הוא בכך שהמתהמת הוה מצוי בתחום החיים, לעומת המתהמת מעבר לחיים עלי אדרמתו המתואר במדרש תנומה.

עלות ראשון דומה למלך²¹: 'המלכות' מתבטאת ביחס של החבורה אל היילוד. מוטיב זה ידוע גם במקורות אחרים. המנגנון החברתי הסובב אותו הוא המשפחה ומורגןש כאן היבט של החיבה (חיבוק ונישוק).²²

מציגים כאן חי משפחה, הכרוכים סביב הלידה וגידול הילד וידיעות כעריכים מרכזיים בסורת היהודית. היחס של החבורה-משפחה חם ואוהד. בנקודה זו אין הבדל מהותי בין תיאורו של קבוצת רבה לזו של תנומה. ניתן להבחין את שני המקורות שהם מודעים, ובעקיפין מעודדים, את היחס החם כולל המגע הפיסי עם התינוק, כפעולה חינוכית מרכזית המעצבת את חייו. הסביבה העמנקה חום ואהבה מסייעת לפיתוח החושת אמן כמתואר במודול של אריקסון.

זכור, בסוף החיים חל מעין הפיק אירוני: הזקן מקבל דימוי של קופ, ואפילו התינווקות צוחקים עליו.

עולם שני דומה לחיזיר: כך דרכם של ילדים המתחילה לגילות סביבם את העולם. מטבע הרכבים, ילדים בגיל הזה מגלים סקרנות רבה. הם רוצחים לחקור כל דבר שם נתקלים בו. ומילא אינם מודעים עדין לגבולות וגם מה שנחשב בעיני המבוגרים כלכלוך יכול להיות חומר למשחק. לפניו תיאור פלסטי של השלב האנגי של פרויד.

זהו מבט דר-משמעותי – ספק בקיורתי ספק שלחני לנוכח התנהגותם בתמי מרסנתם של ואוטוט בן שנתיים, שעדיין אינם מכיר בגבולות ונוגע בכל דבר הנראה לו מעניין או מושך. החבורה מקבלת זאת בחיזוק. בשלב זה מתחילה הילד לרכוש את מושגי המותר והאסור, ולגלוות מודעות וראשונית להתחנגוות ('חיזיר'), על דימויו השלייל.

עולם שלישי דומה לגרדי: גם כאן החבורה ואהדת. גאוות ושםחה סביב הילד (לפי קובלת רבה בן עשר) היוצרתי לשילוחים שקו עולם של משחקים בגיל הגן. לפניו עולם של משחק ילדים, תמיימות של גיל בית הספר, ללא דאגות, כשהילד עדין חי את חי הרגע. מעניין שבניגוד לשינוי המפורסמת במסכת אבות (ראה להלן), וגם בניגוד לאוירה ההישגית של ימינו, אין כאן שום רמז להובות או לילומים!

עולם רביעי דומה לסוס: כשהוא בן שמונה עשרה-עשרה. התיחסות חיובית וריאלית לתחום העצמות של המתבגר ושל המבוגר הצער בכל הקשו לחיפוש אשה.

²¹ זה בא לידי ביטוי במדרש אחר: "אף על פי שהתינוק הוה יוצא ממעי אמו מלולך ומוטונג מלא רירין זום, הכל מחבקין אותו ומנשקין אותו." (ויקרא רבא, כו, ז, מהדורות מרגליות, עמי תרלט).

לסופו, אלא, שבניגוד למדרש בקהלת הרבה, המציג את המהפק של זון חכם, בולטות כאן נמה פסימית קשה.²³ ובכל זאת, להצענה קשה זו יש חכליה! היא באאה להזכיר את המוצא רם המעלה של האדם, את חולשתו הנוראה ברגע מיתחו, וכל זאת כדי שייטיב להזכיר ברגע המכريع כי עליו לחתך דין וחשבור. את בכיוו בצדתו מן העולם אין איש שומע, יזמין הבריות מכירין ולא שומעין את קולו חוץ מן התרגול בבלבד, אולי, כדי לקיים את 'הנותן לשכוי בינה להבחן בין...'. במצב זה מראות הזקנה הם המכרים על החולשה הגדולה בפניו הסובב אותו. לשון אחר, במובן מסוים, הדברים אינם מייעדים רק לאדם הנידון, אלא גם ואולי בעיקר לוראוי, ולכן המדרש לא מתנוור מכל התיאורים הקשיים הללו.

הזקנה, על חולשותה ומרודואה מנוצלת כדי לעורר חשבון نفس, והדרך אל הזקנה – דרך הדרגתית וחדר-כיוונית משלבת במהלך זהה. במבנה זה, יש תכלית לזקנה, אם לא לאדם עצמו הרוי לעולם הסובב אותו. האדם שדרכו מתחילה כחלק מועלם של נשומות מסיים כחלק ממציאות חברתיות שיכל הוא להשפיע עליה לעשות חשבוןنفس. הפרשנות שהוצענה עד כה, אף שלא התנוירה, כמתבקש, כמעט 'פסיכולוגיה' נשאה בעיקרה, אופי ספרותי. נציג להלן פרשנות למדרשים מנוקדת מבט פסיכולוגית בזיקה למודול של אריקסון.

נסيون לפרשנות בפרטפקטיבה פסיכולוגית

נסה עתה לפרש את המאמרים חזק וזקה לתורתו של אריקסון. אם נתיחס לכיוון הכללי, מהלך החיים מצידם במדרש תנומה על רקע של עולם הנשומות שלפני הלידה ולפני המעבר הczpsiי בסוף החיים. מנוקדת ראות פסיכולוגית, החיים בעולם הזה מקבלים מלא משמעותם לאור המעטפת הרוחנית שלפני הלידה ולאחריה המות. המעבר מעולם הנשומות לעולם הזה כרך בקשימים, וגם בסוף החיים – הפרידה קשה עליו. במדרש מרגשת החדרה הקוימית מפני המוות. קיים קושי מוחשי בעצם המעבר מהעולם הרוחני המקודם לעולם הפיזי, וזה מתבטא בתחווה של מתח במעבר לחיזוק. מתח דומה מורגש בפגש בסוף החיים עם המלאכים, חוות החיים כרוכה אפוא בהתחמדות בסיטות בילדות ובבמות. בקהלת רבה, היבט המשברי הזה נעדר לחולטין. מאידך, המדרש בקהלת רבה מבטא את המתח בין העולמות

²³ הפירוש שמציע רבינו נחמן לבעה ברוח החסידות: "קודם שיצא לאויר העולם מלמדים ומורים לו כל מה שצורך לעבדו ולהשיג בו העולם, וכיון שיוציא לאויר העולם מיר נשכח ונאבד ממנו הכל, ובשביל זה צריך לנסוע להצדיק ולבקש אחר אבידתו, כי כל האברות והאלה של כל בני העולם כלם הם אצל הצדיק" (ליקוטי מוהר"ן א, קפח).

מעניין לציין כאן שם רמו לביעות של פער הדורות, או של התנשויות בסמכות המבוגרים. והרי ידוע שב.uniיני ויגודים הוטלו מגבילות לא מעטות על המתבגר!

ניתן לדבר אפוא על החושה של עצמות, פיתוח של דימוי עצמי חיובי ועל הצורך ביצירת קשר בין לבינה כביטוי מוחשי של המשימות הפסיכולוגיות והחברתיות האוניברסליות של תקופת ההתבגרות וشنנות הבגרות.

'עולם חמישי': דומה לחמור': לאחר הקמת המשפחה מובא תיאור מוחשי של דאגות הפרנסת, החמור משקף את ההסתగות לעובודה ולתביעות החברה בעולם של השנים 20-40. כאן בעצם מופיע לראשונה ביטויו לקשיים במהלך החיים.

'עולם שיש': דומה לבלב': הרחבה של הצורך במיצאת פרנסת. לא ברור לנו מה בדיק אומר המעביר מדמיינו החמור לוזה של הכלב מבחינה פסיכולוגית, אולי מבחין בעל המדרש בשני שלבים בחייו המבוגר: שלב של קשיים, ולאחר כך שלב של התאוששות, והפוך כל יותר. ואולי יש כאן מעבר בין הפסיכיות המשוללה בחמור לאקטיביות המשוללה בכלב, הנרכשת עם הניסיון. אפשר שהדמיון לכלב משקף את החיפוש העצמי והאסתטיבי של חילים בעשור הרובי והחמי, שיש בהם מידת ביטחון וחוצה כלפי החברה ונסינותו בשינוי במהלך חיים (לעתים: גירושין, החלפת מקצוע).

'עולם שביעי': דומה לקוף': לפניו תיאור דרמטי ופסימי מאור של הזקן.²² המאבד את יכולת השיפוט שלו, ומתקשה לחשוב בחגי יום-יום. הזקן מתואר כמי שהסבירה מולולה בו ודומה אותו, והוא הופך לאובייקט של חזוק. במקביל מתאר איריקסון את מצבו של האדם הזקן כמצב של מי שנמצא בין אופציה של חששות שלמות ושביעות רצון לבין תחושה של ייאוש. במידה מסוימת שתי האופציות עומדות לפני האדם – ועליו לבחור. בולטות הnimha הפסיכית במדרש תנומה לעומת האויריה האופטימית הנובעת מהידיעה בתורה בגורסה בקוחלת רכה.

ענין זה ראוי להרחבה. איריקסון אינו מבחין בין עס הארץ לבן-תורה אלא בין אישיות פשוטה לאישיות מורכבת. יש אנשים שחווים להתגנות ילדותית, אבל יש אלה שחווים חי משמעות והגשמה. לפי המודרש, הבדיקה הוו תופסת בין עמי ארץם לבין בני תורה. עמי ארץות עלולים להגיע בזקנותם למאכבים מבניים, והם עלולים לחייקלע להחושה של ייוש ושל ירידת כללית בתפקידם, כאשר הסביבה דוחה אותן.²³ מצד שני עומדת דמותו של זקן שהוא בן תורה, שמשinx להיות 'מלך' או חור לחיות 'מלך', כבימי

ילדותו, ובניגוד לוatto זקן שהופך להיות כמו קוֹף, הרי הוא מעורר כבוד בעיני הסובבים אותו. לבסוף, מופיע המלאך המוריע לו שהגעו ומנו, והזקן הנבchal שואל אותו: 'למה באתי לי היום?'

כביטוי מרגש של אדם המתקשה לקבל את העובדה שסופו קרוב. מקורות חז"ל ערים לשוני מצב'i הזקנה הללו. המשנה אומרת: 'ר' שמעון בן עקשיא אומר: זקני עם הארץ כל דמן שמזקנין דעתן מיטרפה עליהם... אבל זקי תורה אין כן, אלא כל זמן שמזקנין דעתן מתישבת עליהם...'. (משנה, קינים פ"ג מ"ז) נאמר: 'ינקota כלilia דוידרא, סיבותא – כלilia דחלפא' (בבל, שבת קבב ע"א).²⁴

בדומה: "אמר ר' אמר: כאן זקנה שיש בה לבוכית, להלן זקנה שאין בה לבוכית" (בראשית ורבה מח טז, עמ' 493).²⁵

בטעות של דבר, לפי הדרישה בסוף המאמר על הפסוק העוסק בזקן המלך – וזה המלך האמתי, ולא הילד הצעיר שנולד כשל עתידו עוד לפניו! כך מעיר איריקסון, שמי שמצילה להתמודר עם החזרה מפני הזקנה והמוות – חזקה עליו שילדיו ידעו להתמודר עם החיים.

סיכום והשוואה למושנה באבות

חז"ל, הגם שנטו לתיאורים סכימטיים (mdlginim על שלבי חיים ארכויים. הם אינם מפרשים את גיל שלוש עד עשר או חמיש עשר שנים) היטיבו להבחין את אופיים הדינמי של חיי האדם. את חליפות העתים והתמורים במצב האנושי חידרו במקורות שונים – מקור וענינו, מקור מקוֹר ומטרתו. בשני המקורות שנידונו לעיל בולטות המשלט המציגים בחיי האדם לבני חיים, המשלה, שיש לשער, שהייתה דרך נפוצה להביע עמדות ומצבים אנושיים.²⁶ מנוקדת ראות פסיכולוגיות מסוימות המשלה זו להעמידנו לנוכחות דגמי התנהגות בסיסיים בעולם החיה. המאפיינים את הגיל החדשנות ואת סימני הירידה העולמים ללותת את חיי האדם כשהוא מתקרב אל הזקנה. בשאלת הערצת ממשועותה של ירידת זו חילוקים המדרשים שלפנינו. האחד (קוֹלהת רבה) מעמיד כנגדה את אפשרותו לيمוד התורה שבעצם מבטלת אותה, והשני (תנחומה) רואה את ממשועותה החינוכית כדי להעמיד את האדם על חולשתו הבסיסית ולרדן את גנותו, כשהיא יזקק ממשועות בחוּיו ובחיי סביבתו העדה

24 תרגומו: הבהירות – עטרות ודרדים, השיבה – עטרות חלפים.

25 בדף ועורך: 'כאן בזקנה שיש בה להחולות וلهלן בזקנה שאין בה להחולות'.

26 'משל שלעלים' היו אמצעי ידוע להביע רעיונות אונשיים. המשלה בני ישראל לבני חיים הייתה מוטיב ידוע במדרשי חז"ל (שמות ר' ב, טנא), פרשה א, ט, עמ' 63; בראשית ר' ב, תיארוו-אלבן, פרשה צט, ד, עמ' 1276). בפרקאי אבותה (פ"ד מט"ז): 'ר' מתייא בן חרש אומר: והוא זנב לבן רון וקן גיבורי ולהיות רשות רצון אברך שבשימים'. (פ"ב מ"ז): 'שנשיכן נשכח שעול ונעקביתן עקרית עקרו ולהיותן לחישת שוף וכל דבריהם בגחלי אש'.

22 בגרסה שモפיעה אצל לילנוק, בית המודרש, ח"א, עמ' 155, התיאור עוד יותר דרמטי ופסימי.

23 אין ספק שלפנינו בעיה קיומית מדרוגה ראשונה, גם בימי מוכרת היטב. הבעיה זו מתחורגת גם בהלכה, כגון ההלכות מרמים לרמב"ם פרק י הלכה י, ומהחולקת בין רמב"ם לבין ר' בא"ד שם.

שהתפתחות המתווארת במשנה היא פועל יוצא מהתווארה מהלך החיים בשלב הילדות והנעורים. גם הזקנה מתווארת כאן באמצעות מצבים, והתואר של השיא – בן מה מרגיש את החולשה, והרי זו היא האמת האובייקטיבית, אך לא עליבות כמו במדרשים הדתיות של האדם!

נניח לסקם, כי במשנה הדגשת חינוכי, מוצגת בה בעיקר תפיסה של חובות – לא מה שקורה, אלא מה שצורך לקרות. המדרשים שנידונו לעיל מציגים זווית ראייה אחרת, ובסופה של דבר, חי האדם ובמיוחדם הם, ואישיותו ואתגריו החינוכיים אינם יכולים להציגם תיאור אחר ויחידי.

לשינויים העוברים עליו. המשותף לשני המדרשים, שלאורך הרוך האנושית המצוייה בהם מילדות לזקנה – הנשלת בבעלי חיים, אין הם מדברים במפורש על חובותיו הדתיות של האדם! למעשה, החובה הבסיסית בהם היא חובת הפרנסה, אך זו נחתפת כהיררכות – מאבק על החיים כדרך שנוהגים בעלי חיים. גם אין דגש מיוחד על היבטים מסוימים של המעבר מגיל לגיל, וכך באשר לשאלת זהות האישית במהלך השנים הללו. בזקונה זו שונים חלק מן המיצבים המתווארים במדרשי הממצאים המתווארים אצל אריקסון. הדמיון בין שני המודלים מתקיים בעיקר בגיל הנמוך. בינקות, החום הרגשי האהבה מצד ההורים מובילים לאמון ולתקווה, בגיל ארבע עד שש ניתן לדבר על תכליות, ובשען עד שתים עשרה – חריצות. גם באשר לגיל הזקנה, בכל הקשור לשלהות אני לעומת יושח וחכמה, יש התאמאה טוביה לנאמר במדרשים (קוולת רבה). אך לבני גיל ההתבגרות בכלל הקשור לגיבוש הזהות, והמגמה לקראות אינטימיות וכו' – התאוירים נמצאים במישוריהם השונים.

מעוניין להשווות את מדרשינו לתפיסת השינויים המוצגת במסכת אבות.²⁷ בפרק החמישי מובאים דבריו המפוזרים של יהודה בן תימא: "הוא היה אומר: בן חמיש שנים למקרא, בן עשר למשנה, בן שלש עשרה למצאות, בן חמיש עשרה לתלמוד, בן שמונה לשירה לחפה, בן עשרים לזרוף, בן שלושים לכח, בן ארבעים לבינה, בן חמישים לעצה, בן שים לזקנה, בן שבעים לשיבה, בן שמונים לגבורה, בן תשעים לשוח, בן מאה כאלו מעת עבר ובטל מן העולם" (משנה, אבות פ"ה מכ"א).²⁸ בחלק הראשון של המשנה מוצגת פרוגרמה חינוכית המנוסחת בצורה מדוקית – עד שנראים הדברים כאילו דבר הלכה לפניהו. החל מבן שלושים (ואולי כבר מבן עשרים) מדובר על שינויים החיים באישיות ומטרותיה – מכח, ובינה, לעצה ולזקנה. התיאור בחילוקים אלו נעשה באמצעות מאפיינים ומידות,²⁹ ואין כאן כלל השוואה לבני חיים, שכן ביניהם כל קשר. ונראים הדברים

27 זו אינה משנה, אלא חוספת מאוחות שנכנה למשנה, ראה ר' אין אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 978.

28 לעיל הערך 1.

29 במקורות אחרים ה'חובות' ההלכתיות של ילדים ושל נערים בגיל השונה מנוטחים באמצעות התאמאה ליכולתם לבצע את המזווה: "קטן היודע לנגע חיב בלבוכ, להטעט – חיב בצעית, לשם חפילין – אבי לו קוח לו תפילין. יודע בדבר – אבי למדו תורה וקראות שם. תורה מי היא? אמר רב המנוגא: תורה ציווה לנו משה מורשה קהילת יעקב" (דברים לג, ד). קריאת שם מה היא? פסוק ראשון, הודיע לשומר גופו – אוכלין על גופו טהרות, לשומר ידיו – אוכלין על ידיו טהרות. יודע לישאל, בירושות היחיד – ספקו טמא, בירושות הרכבים – ספקו טהור. הודיעו לפروس כפוי – חולקין לו תרומה בכיתת הגנות. הודיעו לשחות – אוכלין משחיתתו. אמר רב הונא: והוא שగROL עומד על גבי. יכול לאכול ביצה דין – מרוחיקין מצאותו וימל רגלו ארבע אמות... יכול לאכול ביצה צלי – שוחטין עליי את הפסה, שאמר: אשלי אכלי" (שמות ב, ד). רבי יהודה אמר: עד שיכל לברר אכילה, כיצד? נתנן לו צورو וזרוקו אגוז ונטולו" (בבלי, סוכה מב ע"א-ע"ב).